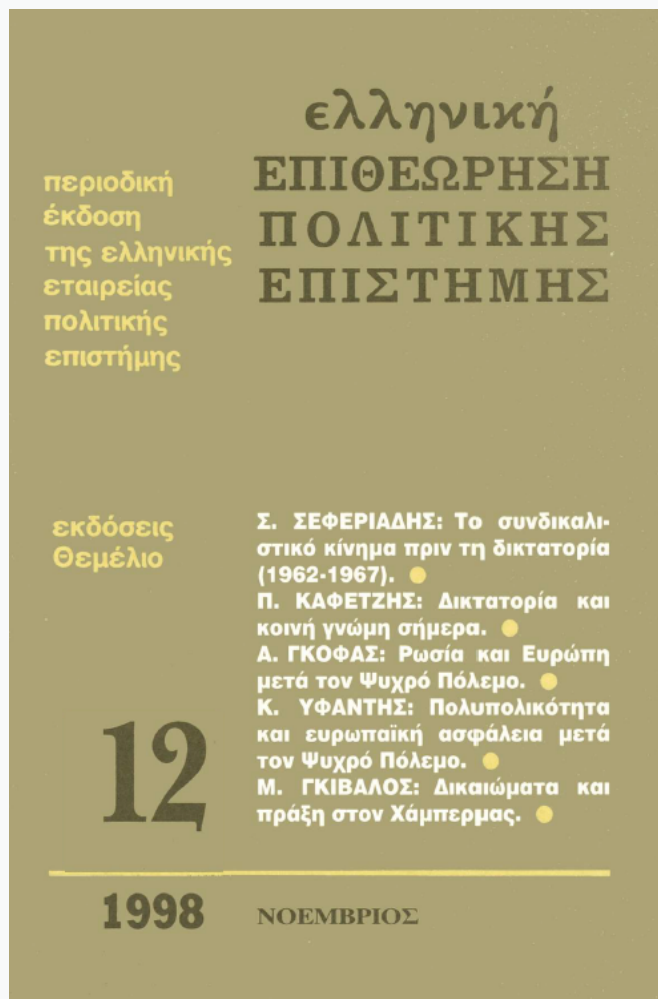

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 12 (1998)

Η δικτατορία στη μαζική πολιτική της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας: Μια εμπειρική προσέγγιση

Παναγιώτης Καφετζής

doi: [10.12681/hpsa.15126](https://doi.org/10.12681/hpsa.15126)

Copyright © 2017, Παναγιώτης Καφετζής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καφετζής Π. (2017). Η δικτατορία στη μαζική πολιτική της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας: Μια εμπειρική προσέγγιση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12, 36-56. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15126>

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ Γ' ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ. ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

Το κείμενο στηρίζεται στην αξιοποίηση των συνεπειών μιας παραδοξότητας στις σχέσεις πολιτικού καθεστώτος και ιστορικού χρόνου, η οποία είναι μοιραία στις δικτατορικές μορφές διακυβέρνησης. Το παράδοξο έγκειται στο ότι οι μορφές αυτές, καταλύοντας τους αντιπροσωπευτικούς μηχανισμούς, στερούνται και της δυνατότητας να διακριβώσουν, κατά τρόπον αξιόπιστο, τις σχέσεις τους με το κοινωνικό σώμα. Ακολουθώντας, τούτο σημαίνει ότι, στη διάσταση της συγχρονίας του καθεστώτος, οι δομές του παράγουν πλήρη και πολυδιάστατα πολιτικά αποτελέσματα, υπάρχει όμως ένα μείζον γνωστικό κενό ως προς τις στάσεις των πολιτών απέναντί του. Από την άλλη, τα καθεστώτα αυτά, οσοδήποτε βραχύβια, συνιστούν τα ίδια μian ιστορική φάση στην περιοδολόγηση του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού τους και όχι κάποια παρεκκλίνουσα εκδοχή του. Το άρθρο αποσκοπεί στο να διερευνηθεί ακριβώς αυτή η διπλή διάσταση στο καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας της Ελλάδας, επιχειρώντας μία προσέγγιση στο ερώτημα «τριάντα χρόνια μετά, η δικτατορία, τι;». Στο πλαίσιο αυτό προσεγγίζονται ιδεολογικές και αξιακές διαστάσεις του φαινομένου της δικτατορίας.

Το παρόν άρθρο στηρίζεται σε μία αρχική υπόθεση που απορρέει από την αναπόφευκτη παραδοξότητα στις σχέσεις πολιτικού (δικτατορικού) καθεστώτος και ιστορικού χρόνου: μολονότι παράγει πλήρη και πολυδιάστατα πολιτικά αποτελέσματα και ενώ ο πολίτης εξακολουθεί ασφαλώς να υπάρχει στους κόλπους του, έστω υ-

* Ο Παναγιώτης Καφετζής είναι Δρ Πολιτικής Επιστήμης, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

** Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση του συγγραφέα στο συνέδριο «Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά», που πραγματοποίησε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στις 9-12 Δεκεμβρίου 1997.

πό αναστολή, το εν λόγω καθεστώς στερείται αυτογνωσίας, δηλαδή τρόπων να διακριβώσει εντός του χρόνου διάρκειάς του, στη συγχρονία του, τις σχέσεις του με το κοινωνικό σώμα (και τούτο διότι όρος ύπαρξής του είναι η κατάλυση των διαδικασιών της μαζικής ανταγωνιστικής πολιτικής και της Πολιτικής συλλήβδην, ως μόνου αυθεντικού πεδίου έλλογης θέσμισης της (δημοκρατικής) αρχής νομιμοποίησης της εξουσίας και συμβολαιακής συγκρότησης των κοινωνιών σε πολιτικό σώμα. Αυτό συνεπάγεται ότι, στο υποκειμενικό-συγχρονικό πεδίο της δικτατορικής πολιτείας, οι στάσεις των πολιτών απέναντί της και απέναντι των αποτελεσμάτων που παράγει η εξουσία της υφίστανται μεν, αλλά σε άρρητη κατάσταση, λειτουργώντας μέσα σε ένα, προδιαγεγραμμένο από το καθεστώς, θεσμικό και γνωστικό κενό: Το πρώτο εκβάλλει στον φαύλο κύκλο της υποψίας και της καταστολής, ως στοιχείων «μαζικής πολιτικής» του καθεστώτος. Το δεύτερο, το γνωστικό κενό, μπορεί να τροφοδοτήσει *ex post*, μετά την κατάλυση της δικτατορίας, έρευνες και μελέτες για τις εν λόγω στάσεις των πολιτών, τα πορίσματα και οι υποθέσεις των οποίων εξαρτώνται από την ύπαρξη και το βαθμό αποκρουστικότητας έναρθρων και καταγεγραμμένων συλλογικών συμπεριφορών έναντι του καθεστώτος. Στην περίπτωση αυτή, βεβαίως, οι συμπεριφορές δε θα μπορούσαν να εκληφθούν ως μεθοδολογικά απροϊτόθετοι, ή και λογικά αυτονόητοι «δείκτες» μαζικών στάσεων όχι μόνον επειδή οι στάσεις και οι συμπεριφορές δε συνιστούν έναν αλληλοτροφοδοτούμενο και κλειστό αιτιώδη κύκλο μεγεθών, αλλά και διότι αυτή η ετεροχρονισμένη διαδικασία προσέγγισης των στάσεων εμπεριέχει και στιγμές ανακατασκευής και ανασυγκρότησης συστατικών διαστάσεων και στοιχείων τους.¹

Τα παραπάνω ισχύουν κατεξοχήν στην περίπτωση των εμπειρικών-δειγματοληπτικών πολιτικών ερευνών, που συνιστούν ένα προνομιακό εργαλείο προσέγγισης των συλλογικών στάσεων του κοινού, με κυρίαρχη τη διάσταση της συγχρονίας. Η μεθοδολογία τους, εδραζόμενη σε μία συνολικότερη θεωρητική λογική περί κοινής γνώμης, «μαζικού κοινού» κλπ., προϋποθέτει ένα θεσμικό και πολιτικό περιβάλλον που είναι εκ φύσεως ασύμβατο προς εκείνο

1. Για ένα παράδειγμα εμπειρικής κοινωνιο-ψυχολογικής προσέγγισης εστιασμένου χαρακτήρα (εξέγερση Πολυτεχνείου), βλ. Α. Μαντόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγχρονιστική σχέση ατόμου και κοινωνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

μιας δικτατορικής δομής διακυβέρνησης, στα πλαίσια της οποίας η αποτύπωση της κοινής γνώμης συντελείται, στην καλύτερη περίπτωση, υπό τη στρεβλή μορφή χειραγωγικών-δημοψηφισματικών πρακτικών.

Από την άλλη πλευρά, η συγχρονία των δικτατορικών καθεστώτων, οσοδήποτε βραχύβια κι αν είναι αυτά, εγγράφεται και σε ένα μακρο-επίπεδο: τα καθεστώτα «έκτακτης ανάγκης» συνιστούν μία διακριτή φάση στην περιοδολόγηση των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών και όχι κάποια ανεκδοτολογική ή παρεκκλίνουσα στιγμή τους, αφού έχουν πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αρθρώσεις στην ιστορία των σχηματισμών αυτών και σαφείς επιρροές στη μεταδικτατορική διαμόρφωση της πολιτικής δομής τους.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί μια προσέγγιση αυτής της ιστορικής διάστασης στην περίπτωση της ελληνικής δικτατορίας. Το υλικό εμπειρικής τεκμηρίωσης προέρχεται από δειγματοληπτικές έρευνες πολιτικής κουλτούρας της περιόδου 1985-1996,² δηλαδή της δεύτερης δεκαετίας της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, όταν παγώνονται πλέον πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές που συνιστούν το μαζικό κοινωνικό υπόβαθρο της πρώτης, μετά τον Εμφύλιο, ανοιχτής-ανταγωνιστικής θέσμησης της δημοκρατικής νομιμότητας. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ερευνήθηκε και η στάση του ελληνικού κοινού έναντι της δικτατορίας, αρχής γενομένης από το 1985, όταν, στα πλαίσια μιας συγκριτικής έρευνας για την πολιτική κουλτούρα και το μέλλον της δημοκρατίας στον ευρωπαϊκό Νότο (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία),³ η δικτατορία θεματογραφή-

2. Πρόκειται για έξι έρευνες οι οποίες διεξήχθησαν από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών σε πανελλαδικά δείγματα πληθυσμού, κατά τις παραμονές των εκλογών της 2ας Ιουνίου 1985, 18ης Ιουνίου 1989, 5ης Νοεμβρίου 1989, 8ης Απριλίου 1990 και 22ας Σεπτεμβρίου 1996. Η έκτη έρευνα πραγματοποιήθηκε εκτός προεκλογικής συγκυρίας, τον Απρίλιο-Μάιο 1988. Από τις έρευνες αυτές, η έρευνα του 1996 εντάχθηκε στο διεθνές πρόγραμμα συγκριτικής πολιτικής («Συγκριτική Μελέτη Εθνικών Εκλογών») και διεξήχθη με τη μέθοδο panel. Βλ. σχετικά, Π. Καφετζής, «Πολιτική Επικοινωνία, Πολιτική Συμμετοχή και Κρίση της Πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, 1997, σ. 168-178· Δ. Δώδος - Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, σ. 241-166.

3. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος- Ηλ. Νικολακόπουλος, κ.ά., «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Ν. Ευρώπης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69 (Α), 1988, σ. 5-23.

θηκε στην ερευνητική ατζέντα ως μία κρίσιμη παράμετρος των διαδικασιών νομιμοποίησης των δημοκρατικών καθεστώτων που προέκυψαν μετά από μία μακρά ή βραχύτερη εμπειρία δικτατορικής-αυταρχικής διακυβέρνησης. Η μεταβλητή των στάσεων του κοινού έναντι της δικτατορίας περιελήφθη σε όλες τις μεταγενέστερες εμπειρικές πολιτικές έρευνες με ίδια διατύπωση και τεχνική μέτρησης, κατά τρόπον ώστε να παρέχεται η δυνατότητα ανίχνευσης του βαθμού ύπαρξης μίας *τάσης* στις ερευνώμενες στάσεις. Εκτός της μεταβλητής αυτής, που θα αποτελέσει και τον πυρήνα της προσέγγισής μας, ερευνήθηκε, στις τέσσερις από τις έξι έρευνες, η στάση του κοινού απέναντι στον ηγέτη του καθεστώτος Γ. Παπαδόπουλο, με βάση μια δεκαβάθμια κλίμακα συμπάθειας για το πρόσωπό του.

Από τα παραπάνω, και σε σχέση με την αρχική μας υπόθεση, μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι η εδώ υιοθετούμενη οπτική θεωρεί τις ποσοτικώς μετρώμενες στάσεις του κοινού έναντι της δικτατορίας ως αποκρυσταλλώσεις μιας σχέσης του δικτατορικού παρελθόντος με το παρόν της ώριμης μεταπολίτευσης, σχέσης εξεταζόμενης υπό το πρίσμα μιας «μέσου βεληνεκούς» προβληματικής, όπως είναι αυτή περί πολιτικής κουλτούρας.⁴ Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί να εννοηθεί και μία οιοειδί διάρκεια της δικτατορίας εκφραζόμενη τόσο στη διαδικασία «μετάβασης» στη δημοκρατία όσο και στην «παγίωση» της τελευταίας,⁵ διάρκεια που υποδηλώνει ότι μία δικτατορία δεν εκλείπει αφήνοντας ένα «τέλειο κενό» πίσω της, αφού, μεταξύ άλλων, η νέα δημοκρατική νομιμότητα συναρτάται και με το «χειρισμό του αυταρχικού παρελθόντος».⁶ Έτσι, οι στάσεις του κοινού έναντι της δικτατορίας, έναντι αυτού του παρελ-

4. Για τη θέση αυτή περί πολιτικής κουλτούρας, βλ. G. Almond - S. Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Πρίνστον 1972, σ. 32 κ.ε. Για την έννοια των «θεωριών μέσων βεληνεκούς» στην κοινωνική επιστήμη, βλ. R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1967, σ. 5 κ.ε.

5. Για τη μετάβαση στη δημοκρατία και την *εδραίωσή* της ως εννοιακά διακριτών φάσεων καθεστωτικής αλλαγής με εμπειρική εφαρμογή στην περίπτωση της Ελλάδας, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, «Transition to and Consolidation of Democratic Politics in Greece 1974-1983: A Tentative Assessment», στο G. Pridham (επιμ.), *The New Mediterranean Democracies: Regime Transition in Spain, Greece and Portugal*, Frank Cass, Λονδίνο 1984, σ. 50-71.

6. Βλ. Giuseppe Di Palma, «Government Performance: An Issue and Three Cases in Search of Theory», στο G. Pridham, *ό.π.*, σ. 172-187.

θόντος, δεν μπορούν να αποτελούν τεκμήρια σε μία ετεροχρονισμένη και ατελέσφορη απόπειρα διαπίστωσης της μικρο-κλίμακας της πολιτικής, όπως αυτή διαμορφωνόταν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια της ανάλυσης, οι στάσεις αυτές αρθρώνονται υπό την καθοριστική επιρροή των διαιρέσεων και θεματικών που οριοθετούν την πολιτική κουλτούρα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και λειτουργούν μέσα στις παγιωμένες πολιτικές δομές και πρακτικές της δεύτερης δεκαετίας της.

Αυτό εκφράζει και ο τίτλος του παρόντος άρθρου: το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη διερεύνηση του βαθμού μεταγραφής της δικτατορίας στις πολιτικές διαιρέσεις και τους κοινωνικούς διαχωρισμούς της μεταδικτατορικής πολιτείας, επί τη βάσει των οποίων οργανώθηκε η μαζική της πολιτική. Ως προς αυτή τη μεταγραφή, δε θα πρέπει να λησμονείται ότι η δικτατορία, από τη στιγμή ήδη της κατάλυσής της αλλά και στη συνέχεια, θεματογραφήθηκε από τις αντίθετες πολιτικές στρατηγικές κατά τρόπο που λειτουργούσε σε συνάφεια προς μακροχρόνιες διαιρετικές τομές, με συνέπεια, μεταξύ άλλων, ο λόγος για τη δικτατορία να αποτελέσει μηχανισμό διατύπωσης ευσύνοπτων και αδρών ταξινομικών κατηγοριών του πολιτικού φάσματος (π.χ., στην τρέχουσα ρητορική της πρώτης, κυρίως, μεταδικτατορικής δεκαετίας, ένα από τα συνήθη ζεύγματα ήταν η τοποθέτηση της «Δεξιάς» ή/και η ταύτισή της με τη «χούντα», vs. η ευθεία ή υπαινισσόμενη σύνδεση της αντιδικτατορικής θέσης με τον «αντιδεξιό» χώρο). Στο φαινόμενο συντείνει η λειτουργική αλληλεξάρτηση της μετάβασης και της εδραίωσης της δημοκρατίας - της οργάνωσης της τελευταίας μέσα και από την αντιμετώπιση των ιδεολογικών και θεσμικών παραγώγων της δικτατορικής εξουσίας.

Αυτή η αλληλεξάρτηση όμως έχει βάθος χρόνου: δεδομένου ότι η δικτατορία αποτέλεσε συμπύκνωση κυρίαρχων στοιχείων του μετεμφυλιακού μοντέλου πολιτικής και εξουσίας και κορυφαία στιγμή της κρίσης του, η μεταδικτατορική νομιμότητα δεν μπορούσε παρά να οικοδομηθεί μέσα από αντιθέσεις και συγκρούσεις ως προς τις ισορροπίες και το βαθμό συνέχειας μεταξύ του προδικτατορικού πολιτικού συστήματος και της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Εξάλλου, σε έναν δομικά αμετάβλητο κοινωνικό σχηματισμό, ο ιστορικός χρόνος των πολιτικών και πολιτειακών του μορφών δεν μπορεί να περιοδολογείται με τομές τέτοιες οι οποίες θα αντιστοιχούσαν σε βαθιά ρήγματα και ασυνέχειες των ιδεογραφικών

και θεσμικών σχημάτων της πολιτικής κοινωνίας, που συγκροτούν και τα έξι μέρη των μακροσκοπικών διαιρετικών τομών της.

Σε όλες τις έρευνες του ΕΚΚΕ, η ρηματική διατύπωση του ερωτήματος για τη δικτατορία αφορούσε στις *συνέπειες* που είχε το καθεστώς για τη χώρα και τριχοτομήθηκε σε μία αρνητική-απορριπτική στάση («η δικτατορία έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»), μία «ενδιάμεση»-αμφίσημη στάση («η δικτατορία έκανε και καλό και κακό») και μία θετική στάση («η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό»). Οι κατανομές του κοινού στις τρεις αυτές στάσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Με συγκρίσιμα και χαμηλά ποσοστά μη απαντήσεων, οι δύο βασικές ομάδες συγκροτούνται σταθερά γύρω από την απορριπτική και την αμφίσημη στάση (ποσοστά άνω του 75%, αθροιστικά), με σαφή υποχώρηση της πρώτης και άνοδο της δεύτερης, όσο και της θετικής στάσης έναντι της δικτατορίας, που είναι ιδιαίτερα έντονη στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας.

Η μορφή αυτής της κατανομής αποτελεί μία πρώτη ένδειξη ότι το θέμα-δικτατορία διχάζει το κοινό, διατηρώντας ένα επίκαιρο νόημα. Αυτό καθίσταται περισσότερο πρόδηλο αν ληφθεί υπόψη ότι, ακριβώς, οι συνέπειες που η δικτατορία είχε για τη χώρα (: το αναφορικό της ερώτησης των ερευνών) αφηγούνται ως «ολέθριες», «τραγικές» κτλ. από την πολιτική ρητορική της μεταπολίτευσης – και μάλιστα στη δεύτερη δεκαετία της παγίωσής της όπου οι λογαριασμοί με το παρελθόν έχουν τακτοποιηθεί.

Την ίδια στιγμή, σε ένα κανονιστικής τάξεως επίπεδο, η πολύ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Από όσα ξέρετε ή θυμόσαστε από τη δικτατορία, νομίζετε ότι:
(% του δείγματος)*

	1985	1988	1989A ¹	1989B ²	1990	1996
«Έκανε & καλό & κακό στην Ελλάδα»	33,5	30,9	38,1	35,2	37,2	38,2
«Έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»	54,8	49,7	45,0	42,6	39,2	44,4
«Έκανε, βασικά, καλό στην Ελλάδα»	7,6	9,6	10,7	15,6	18,0	9,9
ΔΓ/ΔΑ	4,2	9,8	6,2	6,7	5,6	7,4
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1. Μάιος-Ιούνιος 1989

2. Οκτώβριος 1989

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Με ποια από τις παρακάτω γνώμες συμφωνείτε περισσότερο;
(% του δείγματος)

	1985	1993 ¹	1996
«Η δημοκρατία είναι προτιμότερη από οποιαδήποτε άλλη μορφή διακυβέρνησης»	84,6	86,5	84,5
«Σε ορισμένες περιστάσεις μια δικτατορία μπορεί να είναι προτιμότερη από τη δημοκρατία»	6,7	6,9	10,4
«Για ανθρώπους σαν κι εμάς δεν έχει καμία σημασία αν έχουμε δημοκρατία ή δικτατορία»	7,0	4,8	3,3
ΔΓ/ΔΑ	1,8	1,8	1,7
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

1. Πανελλαδική έρευνα του Ιδρύματος Μελετών Λαμπράκη με χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και αντικείμενο τις γλωσσικές μειονότητες στην Ελλάδα.

μεγάλη πλειονότητα του κοινού εμφανίζεται σταθερά προσηλωμένη στο δημοκρατικό credo (ποσοστά της τάξεως του 85%, βλ. Πίνακα 2). Οι αποκλίσεις μεταξύ των στάσεων έναντι της δικτατορίας και των στάσεων στο διάζευγμα δημοκρατία-δικτατορία, οφείλονται στη διαφορετική φύση του αντικειμένου των στάσεων αυτών –που συνεπάγεται και διαφορές στις υποκείμενες διαστάσεις τους και στο επίπεδο μέτρησής τους– ενδεχομένως δε παραπέμπουν και σε ένα γενικότερο ζήτημα της πολιτικής ανάλυσης, σχετικά με το βαθμό συνοχής των στάσεων του «μαζικού κοινού» (σε αντιδιαστολή, συχνά, προς τον αντίστοιχο βαθμό των «ελίτ»), σχετικά με το βάθος και τη φύση της συναίνεσης για το δημοκρατικό πολίτευμα, κτλ.⁷ Από την άποψη της εμπειρικής ανάλυσης, πάντως, η απόκλιση στα πρότυπα κατανομής των στάσεων μεταξύ των δύο μεταβλητών παραπέμπει σε μία οριζόντια διάρθρωση του

7. Το ζήτημα έχει τεθεί στο πλαίσιο της εμπειρικής πολιτικής ανάλυσης και συναρτάται με ευρύτερους θεωρητικούς προσανατολισμούς ρευμάτων και σχολών της τελευταίας από την εκτεταμένη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Ph. Converse, «The Nature of Belief Systems in Mass Publics», στο D. Apter (επιμ.), *Ideology and Discontent, The Free Press of Glencoe*, Λονδίνο 1965, σ. 206-261· επίσης, H. MacClosky, «Consensus and Ideology in American Politics», *The American Political Science Review*, τόμ. 58 (1964), τχ. 2, σ. 361-382.

δημοκρατικού credo –κατά τρόπο που να φαίνεται ότι αποτελεί έναν κοινό τύπο– και μία συνάρτηση, αντιθέτως, της αποδοχής ή της απόρριψης της δικτατορίας με διαφορές και διαιρέσεις στους κόλπους του πληθυσμού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Συμπάθεια για τον Γ. Παπαδόπουλο
(10βάθμια κλίμακα. 1: «καμία συμπάθεια», 10: «μεγάλη συμπάθεια»)

Βαθμοί συμπάθειας	1985 %	1989A %	1989B %	1990 %	1993 ¹ %
(-) 1-4	70,1	57,2	55,0	56,9	62,8
5-6	5,6	13,7	13,7	13,8	10,3
(+) 7-10	16,5	17,4	22,0	19,9	20,6
ΔΓ/ΔΑ	7,8%	11,8%	9,4%	9,5%	6,3
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
(Σύνολο δείγματος: μέση τιμή συμπάθειας)	(2,81)	(3,44)	(3,83)	(3,68)	(3,43)

1. Έρευνα I.M.A.

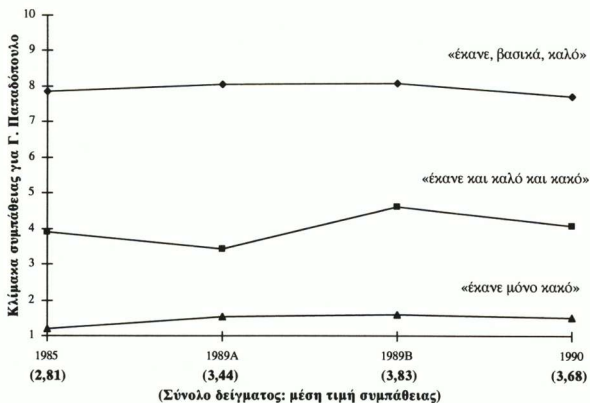
Σε σχέση με τις στάσεις έναντι της δικτατορίας,⁸ η εξέλιξη του δείκτη συμπάθειας του κοινού για τον Γ. Παπαδόπουλο εμφανίζει μιαν ομότακτη τάση. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 3, οι αρνητικοί βαθμοί (1-4) μειώνονται, κυρίως λόγω της αύξησης των «μέσων» βαθμών (5-6) και, λιγότερο, της αύξησης της συμπάθειας ή/και ταύτισης με τον δικτάτορα (βαθμοί 7-10) - στάση η οποία καταγράφει αξιοσημείωτα ποσοστά. Αντίστοιχα εξελίσσεται η συνολική μέση τιμή συμπάθειας, αυξανόμενη από 2,8 σε 3,4, με μεγαλύτερη ένταση τον Οκτώβριο 1989 και τον Μάρτιο 1990, όταν και οι θετικές στάσεις προς τη δικτατορία σημειώνουν σημαντική άνοδο.

Η συσχέτιση των δύο μεταβλητών στο Διάγραμμα 1 είναι σαφής

8. Ας σημειωθεί εδώ ότι, το 1985, το ελληνικό κοινό παρουσιάζει σαφή διαφοροποίηση από το κοινό των τριών άλλων νοτιο-ευρωπαϊκών χωρών: η αντιδικτατορική στάση καταγράφει ποσοστά 36,9% στην Ιταλία, 28,4% στην Ισπανία και 30% στην Πορτογαλία, η αμφίσημη στάση 43,1%, 43,7% και 41,8% (αντιστοίχως για τις τρεις χώρες) και οι μη-απαντήσεις 13,6%, 11,2% και 15,3%. Στις δύο χώρες της Ιβηρικής, η θετική στάση απέναντι στα καθεστώτα του Φράνκο και του Σαλαζάρ σαφώς δεν είναι αμελητέα (16,7% και 13%, αντιστοίχως)· βλ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 75(A), 1990, Πιν. Δ5, σ. 132.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία
και συμπάθεια για τον Γ. Παπαδόπουλο
(μέσες τιμές συμπάθειας)*

* 1: καμία συμπάθεια, 10: μεγάλη συμπάθεια

και σταθερή: πολλά χρόνια μετά την πτώση του, στην ώριμη φάση της μεταδικτατορικής πολιτείας, ο ηγέτης της δικτατορίας εμφανίζεται ως μια ιδιαίτερη εκδοχή πολιτικού, ο οποίος αρθρώνει στάσεις απόρριψης, σχετικής ανοχής ή προσήλωσης στο καθεστώς του και στο πρόσωπό του, ως εάν να ήταν παρών. Η μεγάλη απόκλιση στις μέσες τιμές συμπάθειας μεταξύ φιλοδικτατορικών και αντιδικτατορικών στάσεων, ορίζει ένα πεδίο έντονης πόλωσης μεταξύ των δύο ομάδων· παράλληλα, η σημαντική στις τάξεις του κοινού αμφίσημη στάση έναντι της δικτατορίας συνοδεύεται από ένα δείκτη συμπάθειας για τον δικτάτορα σταθερά ανώτερο του αντίστοιχου του συνόλου του πληθυσμού, με περισσότερο διεσπαρμένη και κεντρομόλο κατανομή στον 10βάθμιο άξονα συμπάθειας, συναφής προς τη «μεσότητα» της αμφίσημης στάσης.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι στάσεις έναντι της δικτατορίας εμφανίζουν διαφοροποιήσεις συναρτώμενες με το επίπεδο τυπικής εκπαίδευσης και την ηλικία. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, στα μέσα της δεκαετίας του '80, μία μονοτονική τάξεως συνάρτησης των στάσεων αυτών με την ιεραρχία των εκπαιδευτικών βαθμίδων διαμόρφωσε μια πρώτη τομή, με τον πληθυσμό της κατώτερης εκπαίδευσης να τείνει προς την εφεκτική ή θετική στάση απέναντι στη δικτατορία και τα περισσότερα μορφωμένα στρώματα να τοποθετούνται, στη μεγάλη τους πλειονότητα, στην αντιδικτατορική στάση. Ιδιαίτερα στην ομάδα «αναλφάβητοι-μερικές τάξεις Δημοτικού», η αμφίσημη στάση, την περίοδο εκείνη, αθροίζει το μεγαλύτερο ποσοστό (45,3%), ενώ διπλάσιο σχεδόν σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού είναι το ποσοστό της φιλοδικτατορικής στάσης (14,8% έναντι 7,9%). Η μετέπειτα άμβλυνση της διαφοροποιητικής επιρροής της εκπαίδευσης οφείλεται κυρίως στην αποσυσχέτισή της από την *αμφίσημη στάση* προς τη δικτατορία, ενώ η συνάρτηση διατηρείται στη φιλοδικτατορική στάση: σταδιακά από το 1989, οι πιο μορφωμένες ομάδες προσχωρούν μαζικότερα στην αμφίσημη στάση (από 30,8% το 1985 σε 44% το 1996 και από 21,2% σε 39,6%, οι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αντιστοίχως, υιοθετούν μία ελαστικότερη στάση έναντι της δικτατορίας). Η μεταβολή μπορεί να παραπέμψει στις προεκτάσεις που έχει η, από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και μετά, απαξίωση του πολιτικού για τις αξιακές διαστάσεις των στάσεων έναντι του δημοσίου χώρου, όπως αυτές διαμορφώνονται μέσα από

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και επίπεδο εκπαίδευσης
(«Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό» + «Η δικτατορία έκανε,
βασικά, καλό») (% των απαντώντων)¹*

	1985	1989A	1996
A' βάθμια εκπαίδευση	51,2	61,5	54,2
B' βάθμια εκπαίδευση	34,2	44,0	52,6
Γ' βάθμια εκπαίδευση	24,6	38,5	46,5
(Σύνολο δείγματος)	(42,8)	(52,0)	(52,0)

1. Ποσοστό ατόμων, στο σύνολο των απαντώντων από την καθεμία εκπαιδευτική βαθμίδα, που υιοθετούν (αθροιστικά) τις δύο απόψεις για τη δικτατορία.

την εκπαίδευση, δηλαδή στο πεδίο του «πολιτισμικού κεφαλαίου».

Το ίδιο και η ηλικία, παύει σταδιακά να λειτουργεί ως πολιτισμικό-γενεακό στοιχείο συνολικής διαφοροποίησης των στάσεων έναντι της δικτατορίας (Πίνακας 5). Η τομή που υπάρχει το 1985, ανάμεσα στην υποαντιπροσώπηση της αντιδικτατορικής στάσης στους κόλπους της προπολεμικής και της εμφυλιακής γενιάς (45 ετών και άνω) και στην υπεραντιπροσώπηση αυτής της στάσης στη «γενιά της δικτατορίας» και της μεταπολίτευσης, σταδιακά αμβλύνεται. Αυτό οφείλεται κυρίως στην αύξηση των ποσοστών αμφίσημης στάσης στις νεότερες ηλικίες, που είναι εντυπωσιακή στη νεότερη γενιά (18-29 ετών), όπου από 30% το 1985 η στάση αυτή ανέρχεται στο 39% το 1989 και στο 48% το 1996. Η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να συσχετίζεται με τη συνολικότερη υποβάθμιση της αξίας της πολιτικής στον κόσμο των νέων. Πάντως, οι γενιές συνεχίζουν να διαφοροποιούνται στη φιλοδικτατορική στάση, αφού το ποσοστό της στις μεγαλύτερες ηλικίες (45-59 και άνω των 60 ετών) βρίσκεται σταθερά υψηλότερα (κατά τρεις έως πέντε μονάδες) του αντίστοιχου του συνόλου του πληθυσμού, ενώ ουδέποτε αποτέλεσε πλειοψηφούσα στάση η απόρριψη της δικτατορίας στις ηλικίες των 45-59 ετών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και ηλικία
(«Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό» + «Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό») (% των απαντώντων)¹*

Ηλικίες	1985	1989A	1996
18-29 ετών	31,9	43,5	53,9
30-44 ετών	39,9	46,6	50,0
45-59 ετών	51,2	59,8	56,9
60 ετών και άνω	47,6	56,4	48,4
(Σύνολο δείγματος)	(42,8)	(52,0)	(52,0)

1. Όπως στον προηγούμενο Πίνακα, με βάση τις ομάδες ηλικιών.

Παρά την άμβλυνση της διαφοροποιητικής επιρροής της εκπαίδευσης και της ηλικίας, η αγροτική ενδοχώρα (οικισμοί με πληθυσμό κάτω των 2.000 κατοίκων), που συνδυάζει ένα χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο με μια περισσότερη γερασμένη πυραμίδα ηλι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία/αγροτικός χώρος
(% των απαντώντων)

	1985	1989A	1996A
A «Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό» (Σύνολο δείγματος)	43,5 (34,9)	45,6 (40,6)	45,2 (41,3)
B «Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό» (Σύνολο δείγματος)	13,5 (7,9)	17,8 (11,4)	15,2 (10,7)

κιών, δείχνει σταθερά μιαν απόκλιση προς την αμφίσημη και τη φιλοδικτατορική στάση (Πίνακας 6). Η ήδη βαρύνουσα, λόγω του πληθυσμιακού του μεγέθους, συνεισφορά του αγροτικού χώρου στο συνολικό ποσοστό των δύο αυτών στάσεων καθίσταται έτσι σημαντικότερη λόγω της υπεραντιπροσώπευσής τους – κυρίως δε της φιλοδικτατορικής στάσης. Το φαινόμενο έχει σχέση με μία παραδοσιακότερη και πολιτισμικά συντηρητικότερη ταυτότητα του κόσμου της αγροτικής κοινότητας, αλλά και με περισσότερο ειδικούς-συγκυριακούς παράγοντες, όπως η πολιτική της δικτατορίας απέναντι στους αγρότες.

Ενδείξεις για την ύπαρξη μιας περιεκτικότερης και μακροσκοπικής πολιτισμικής διάστασης, υποκειμένης των στάσεων έναντι της δικτατορίας, παρέχονται από τα δεδομένα του Πίνακα 7 και του Διαγράμματος 2. Για τους φιλοδικτατορικούς, ο τακτικός εκκλησιασμός φαίνεται πως αποτελεί σταθερά ένα οργανικό στοι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και θρησκευτική πρακτική
(τακτικός εκκλησιασμός: 2-3 φορές τον μήνα και συχνότερα)¹

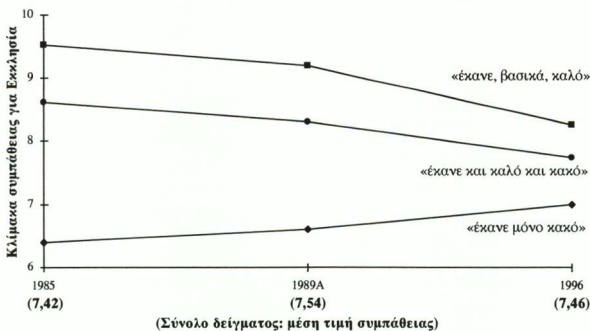
	1985	1989A	1996
«Η δικτατορία έκανε και καλό και κακό»	44,3	39,0	36,7
«Η δικτατορία έκανε μόνο κακό»	26,0	25,9	30,5
«Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό»	45,4	48,6	51,2
(Σύνολο δείγματος: τακτικός εκκλησιασμός)	(33,9)	(33,7)	(35,4)

1. Ποσοστά τακτικού εκκλησιασμού στο σύνολο της κάθε μίας από τις τρεις στάσεις έναντι της δικτατορίας.

χείο των κοινωνικών πρακτικών, σχέσεων και αναφορών που συγκροτούν τον πολιτισμικό τους ιστό, αντίθετα με μια σχετική αμέλεια περί τα θρησκευτικά καθήκοντα στις τάξεις των «κοσμικότερων» αντιδικτατορικών. Η μείωση συχνότητας εκκλησιασμού των ομάδων με αμφίσημη στάση προς τη δικτατορία αντιστοιχεί ίσως στη σταδιακή προσχώρηση στη στάση αυτή μεγαλύτερων και περισσότερων εκκοσμιευμένων τμημάτων του πληθυσμού. Παράλληλα (βλ. Διάγραμμα 2), είναι σαφής και έντονη, την προηγούμενη δεκαετία, η απόκλιση του κληρικαλισμού των φιλοδικτατορικών (με σχέση συνταύτισης προς την Εκκλησία) από τη θετική προς την Εκκλησία αλλά όχι κληρικαλιστική στάση των αντιδικτατορικών, ενώ σαφώς μεγαλύτερη είναι η συμπάθεια για την Εκκλησία των ομάδων με αμφίσημη στάση από αυτήν του συνόλου του πληθυσμού.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και συμπάθεια για την Εκκλησία (μέσες τιμές συμπάθειας)*

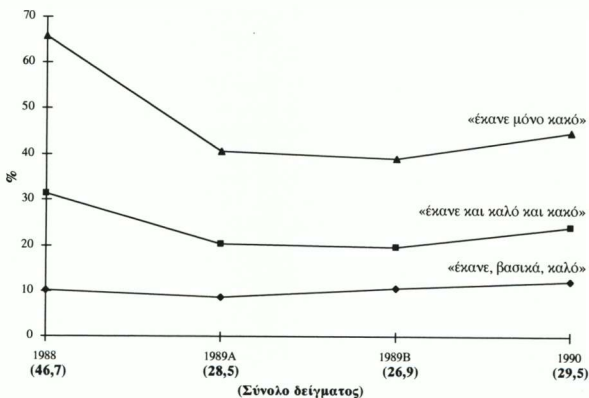

* 1: καμία συμπάθεια, 10: μεγάλη συμπάθεια

Η καταγραφόμενη, το 1996, μείωση της συμπάθειας για την Εκκλησία στους φιλοδικτατορικούς και τους επαμφοτερίζοντες προς τη δικτατορία, ίσως να οφείλεται στο ότι η εικόνα της Εκκλησίας

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και πολιτισμικός φιλελευθερισμός

* Ποσοστά στο σύνολο κάθε ομάδας στάσεων έναντι της δικτατορίας, που αποδέχονται (αθροιστικά) την κατάργηση της θανατικής ποινής, τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων και την καθιέρωση του πολιτικού γάμου (1989A και 1989B): τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων, την κατάργηση της προίκας και την καθιέρωση του πολιτικού γάμου (1988): την κατάργηση της θανατικής ποινής, την καθιέρωση του πολιτικού γάμου και την ισότιμη αντιμετώπιση των ομοφυλοφίλων (1990).

έχει υποστεί κάποια πλήγματα και την καθιστούν τμήμα της γενικότερης αξιακής και κανονιστικής κρίσης, δηλ. πιο δυσάρεστη στους φορείς μιας κουλτούρας όπου συνδυάζονται η παράδοση, η κατάφαση ή η ανοχή στην αυταρχικότητα, και η μεταφυσική, ιεραρχική και περικλειστή ετερονομία στις παραστάσεις περί του «κόσμου τούτου».

Μία άλλη πολιτισμική διάσταση στις στάσεις έναντι της δικτατορίας αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 3. Ο δείκτης πολιτισμικού φιλελευθερισμού⁹ ορίζει σταθερές και σημαντικές αποστάσεις με-

9. Με τον όρο εννοείται: «...ένα σύστημα αντι-αυταρχικών αξιών, με έμφαση στην αυτονομία και την ανάπτυξη του ατόμου, που αναγνωρίζει στον καθένα το δικαίωμα να επιλέγει ελεύθερα τον τρόπο ζωής του και βασίζεται στην αρχή ότι

ταξύ των τριών ομάδων στάσεων έναντι της δικτατορίας, παρά τις διαφοροποιήσεις των συστατικών μεταβλητών του από έρευνα σε έρευνα. Η φιλοδικτατορική ομάδα εμφανίζει μια σαφή παραδοσιακή/ριγχοριστική στάση, σε αντίθεση με τη σταθερά υψηλότερη του γενικού πληθυσμού τάση των αντιδικτατορικών προς μία φιλελεύθερη και ανεκτική τοποθέτηση, η οποία με τη σειρά της διαφέρει από το συντηρητισμό των ομάδων με «ενδιάμεση» στάση έναντι της δικτατορίας.

Φαίνεται έτσι ότι οι στάσεις απέναντι στη δικτατορία λειτουργούν μέσα σε ένα οργανικότερο σύνδρομο, κανοναρχούμενο από αξίες, ιδέες και σύμβολα που έχουν αντοχή στο χρόνο και συνιστούν ένα συνολικότερο πλαίσιο για τη συγκρότηση της ταυτότητας των ατόμων.

Στο πολιτικό πεδίο, η στάση του κοινού απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς συναρτάται με τομές και πολώσεις που ορίζουν τη δομή και τους χώρους πολιτικού ανταγωνισμού κατά τη μεταπολίτευση, συνδεδεμένες με διαιρέσεις που ανάγονται στη μετεμφυλιακή συνθήκη του πολιτικού πεδίου. Αποτελώντας επιτομή αυτής της συνθήκης, του «αποκλειστικού κράτους»,¹⁰ του «ημικοινοβουλευτικού καθεστώτος» και της «καθοδηγούμενης δημοκρατίας»,¹¹ η δικτατορία παρόξυνε έως ευτελισμού τη διάκριση ανάμεσα στη νόμιμη χώρα των «εθνοκφρόνων» και στην πραγματική χώρα των αποκλεισμένων «αντεθνικών», συνοψίζοντάς την σε μία θεματική λαϊκιστικού-αυταρχικού αντικομμουνισμού. Αυτή αποτέλεσε και το ένα σκέλος του διαζεύγματος αυταρχισμός/συνταγματικότητα, που παρήγαγε μια μακροχρόνια σύγκρουση στις τάξεις της ελληνικής Δε-

---

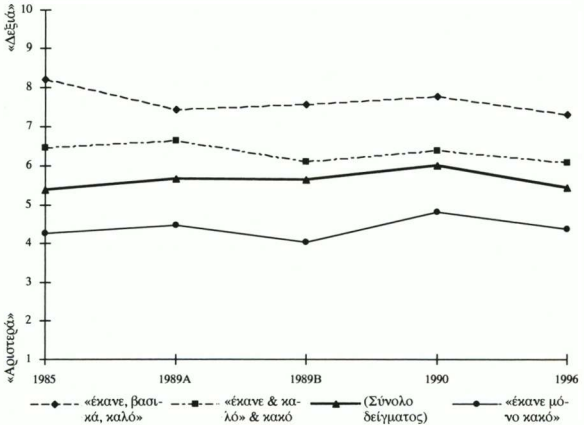
κάθε άνθρωπος έχει έμφυτα ίση αξία, ανεξαρτήτως της φυλής του, της θρησκείας του, του φύλου του ή της κοινωνικής του κατάστασης»· βλ. G. Grunberg - E. Schweitsguth, «Liberalisme Culturelle et Liberalisme Economique», στο D. Boy - N. Mayer, *L'Electeur Français en Questions*, P.F.N.S.P. Παρίσι, 1990, σ. 45-69. Από τα θέματα του δείκτη πολιτισμικού φιλελευθερισμού στις έρευνες του ΕΚΚΕ, δύο (η θανατική ποινή και η αντιμετώπιση των ομοφυλοφίλων) έχουν περιληφθεί και στη σχετική κλίμακα της γαλλικής έρευνας.

10. Βλ. Π. Νικηφόρος Διαμαντούρος, «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μια νοτιοευρωπαϊκή προοπτική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, 1983, σ. 52-87.

11. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία: Οψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 269 κ.ε.· του ίδιου, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-Περίφρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 235 κ.ε.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και αυτοτοποθέτηση
στον 10βάθμιο άξονα «Αριστερά»-«Δεξιά»
(μέσες τιμές αυτοτοποθέτησης)

ξιάς γύρω από τους όρους νομιμότητας της μετεμφυλιακής εξουσίας.¹² Στον απόηχο αυτής της θεματικής αρθρώθηκαν οι στρατηγικές του πολιτικού ανταγωνισμού στη μεταπολίτευση, μετατοπίζοντας εκσυγχρονιστικά το διχασμό γύρω από την «εθνικοφροσύνη» σε μαζική διαίρεση «Δεξιάς-Αντιδεξιάς», που προσέλαβε μανιχαϊκές διαστάσεις και επέφερε οριακή πόλωση κατά την προηγούμενη δεκαετία.¹³

Στο πλαίσιο αυτό, το θέμα δικτατορία μεταβάλλεται σε διακύβευμα Αριστεράς-Δεξιάς, λειτουργώντας αθροιστικά προς άλλες ιστορικές-ιδεογραφικές πηγές αυτής της διαίρεσης. Στο Διάγραμμα

12. Βλ. Π. Ν. Διαμαντούρος, ό.π., σ. 73.

13. Για τη διαίρεση «δεξιάς»-«αντιδεξιάς», ήδη από τη δεκαετία του '60, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 203 κ.ε.

4 διακρίνονται σταθερά και εναργέστατα τρεις χώροι, επάλληλοι προς την τριχοτόμηση του άξονα: αριστερότερη η αντιδικτατορική στάση, προς τα δεξιά του φάσματος η φιλοδικτατορική στάση, και περισσότερο κεντρομόλος η «μέση» στάση απέναντι στη δικτατορία, αλλά με απόκλιση προς δεξιότερες μέσες τιμές αυτοτοποθέτησης σε σχέση με αυτές του συνόλου του πληθυσμού.

Η διάταξη αυτή αποτυπώνεται και στα στοιχεία των Πινάκων 8Α-8Β. Το ζήτημα της δικτατορίας πιστοποιεί την ιστορική διάσταση των διαιρέσεων όσο και του ίδιου του άξονα, και εμφανίζεται να πολώνει τις ομάδες του στη φιλοδικτατορική στάση και να τις διαιρεί ήδη από την «ενδιάμεση»-αμφίσημη στάση απέναντί της.

Ως προς αυτή τη στάση, τα στοιχεία του Πίνακα 8Α δείχνουν μία προϊούσα αύξηση της διασποράς της στις επιμέρους ομάδες του άξονα Α-Δ, με προσχώρηση σε αυτήν μεγαλύτερων τμημάτων κυρίως της κεντροαριστεράς (η οποία ωστόσο παραμένει στη μεγάλη της πλειονότητα στον αντιδικτατορικό πόλο) και του «μεσαί-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Αυτοτοποθέτηση στον 10βάθμιο άξονα «Αριστερά»-«Δεξιά» και στάσεις έναντι της δικτατορίας

A. («Η Δικτατορία έκανε και καλό και κακό στην Ελλάδα», % των απαντώντων)

Θέσεις άξονα «Α-Δ»	1985	1989Α	1989Β	1990	1996
(Α) 1-2	12,3	13,3	11,1	13,0	15,1
3-4	19,9	18,9	25,7	20,8	27,7
5-6	38,6	41,0	41,4	44,9	45,5
7-8	53,3	60,2	46,0	52,5	58,5
(Β) 9-10	52,8	60,6	38,5	34,9	53,5
(Σύνολο δείγματος)	(34,9)	(40,6)	(37,7)	(37,2)	(41,3)

B. («Η δικτατορία έκανε, βασικά, καλό στην Ελλάδα», % των απαντώντων)

Θέσεις άξονα «Α-Δ»	1985	1989Α	1989Β	1990	1996
(Α) 1-2	1,0	5,7	5,5	5,8	4,7
3-4	1,6	2,1	3,7	3,6	1,3
5-6	3,6	6,6	12,0	12,0	8,5
7-8	12,4	14,7	28,3	22,2	17,7
(Β) 9-10	26,6	27,1	49,0	51,2	32,3
(Σύνολο δείγματος)	(7,9)	(11,4)	(16,7)	(19,1)	(10,7)

ου χώρου» (θέσεις 5-6), κατά τρόπο που η αμφισημία έναντι της δικτατορίας να χάνει κάποια συντηρητικότερη στιλπνότητα που, στο πλαίσιο της γενικότερης πόλωσης, είχε την προηγούμενη δεκαετία. Ο κεντροαριστερός πόλος (θέσεις 3-4) μεταγράφει ίσως, έτσι, τη γενικότερη πολιτική κρίση και την ευαίσθητη θέση του σε αυτήν, σε μία άμβλυση των αξιακών και κανονιστικών του διαστάσεων. Παράλληλα, η κατανομή των ομάδων του άξονα Α-Δ στην αμφισημική στάση προς τη δικτατορία εξηγεί και τη σημαντική της αντιπροσώπευση στο σύνολο του πληθυσμού: τα μαζικά στηρίγματα της στάσης αυτής (ποσοστά από 81% έως 89%) προέρχονται από τις «μεσαίες» και επέκεινα θέσεις του άξονα (5-6 έως 9-10), στις οποίες συγκεντρώνεται σταθερά η πλειονότητα του κοινού (με ελάχιστη αναλογία 2:3 και μέγιστη 3:4).

Στον κεντροδεξιό και δεξιό χώρο της κλίμακας (θέσεις 7-8 και 9-10), η αντιδικτατορική στάση είναι σταθερά μειοψηφική, με τις δύο άλλες στάσεις να αθροίζουν ποσοστά 66% έως 76% (θέσεις 7-8) και 79% έως 86% (θέσεις 9-10). Ο συσχετισμός μεταξύ των δύο στάσεων στις δύο αυτές ομάδες του άξονα είναι ασφαλώς διαφορετικός: ο δεξιός χώρος έχει σοβαρά ποσοστά στη φιλοδικτατορική στάση, τα οποία φτάνουν και υπερβαίνουν την απόλυτη πλειονότητά του τις παραμονές των εκλογών του Νοεμβρίου 1989 και του Μαρτίου 1990 – περίοδο κατά την οποία καταγράφονται αυξημένα και αξιοσημείωτα ποσοστά φιλοδικτατορικών και στις κεντροδεξιές θέσεις του άξονα Α-Δ, οι οποίες, επιπρόσθετα, αυξάνουν την αντιπροσώπευσή τους στο σύνολο του πληθυσμού (από 12% το 1985 σε 20% το 1990). Τα δύο αυτά δεδομένα εξηγούν και ένα σημαντικό μέρος της γενικότερης ανόδου των φιλοδικτατορικών στάσεων την περίοδο αυτή. Συνολικότερα, η υπεραντιπροσώπευση των φιλοδικτατορικών στις κεντροδεξιές και δεξιές θέσεις του άξονα Α-Δ (με διαφορετικό, ασφαλώς, λόγο υπεραντιπροσώπευσης: 1,5 στις πρώτες και 2,9 στις δεύτερες) έχει ως αποτέλεσμα, ο κύριος όγκος των θετικών στάσεων προς τη δικτατορία (62% έως 78% του συνόλου τους) να προέρχεται από τις δύο αυτές ομάδες θέσεων του άξονα που αντιπροσωπεύουν, αθροιστικά, από το 27,5% (1996) έως το 37,1% (1990) του συνολικού κοινού. Είναι, τέλος, ενδεικτικό της συνολικότερης ταυτότητας των «κεντροδεξιών» ότι, στη μεγάλη και κατά κανόνα απόλυτη πλειονότητά τους, υιοθετούν μια επαμφοτερίζουσα και όχι ρητά αρνητική στάση για τη δικτατορία της 21ης Απριλίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και πρόθεση ψήφου
(«Η δικτατορία έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»)¹

	1985	1989A	1989B	1990	1996
Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ	74,2	66,5	62,6	57,7	61,6
Ψηφοφόροι Ν.Δ.	27,2	18,2	21,8	19,7	22,3
Ψηφοφόροι Αριστεράς	87,9	77,7	71,9	75,4	76,6
(Σύνολο δείγματος)	(57,1)	(48,0)	(45,6)	(41,5)	(48,0)

1. Ποσοστά ψηφοφόρων του κάθε κομματικού χώρου, που υιοθετούν την άποψη αυτή για τη δικτατορία. Για το 1985 υπολογίσθηκαν από κοινού ως Αριστερά οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσωτερικού.

Η συσχέτιση της εκλογικής συμπεριφοράς του κοινού με την αυτοτοποθέτησή του στον τοπολογικό άξονα Α-Δ εξηγεί την αποτύπωση των διαιρέσεων στις στάσεις έναντι της δικτατορίας και στο κομματικό πεδίο (δεδομένης μάλιστα της διπολικής δομής του εκλογικού ανταγωνισμού, οι εν λόγω διαιρέσεις είναι εξαιρετικά έντονες στο πεδίο αυτό. Η διχοτομική διάταξη που αποτυπώνεται στα δεδομένα του Πίνακα 9, κατοπτρίζει με σαφήνεια αυτή τη διπολική δομή, πόσο μάλλον που η αντίθεση ανάμεσα στη σταθερά μειοψηφική αντιδικτατορική στάση των συντηρητικών ψηφοφόρων και την έντονα πλειοψηφική απορριπτική στάση έναντι της δικτατορίας των ψηφοφόρων του «αντιδεξιού» χώρου φαίνεται να είναι μια σταθερά των μεταξύ τους σχέσεων, που δεν περιορίζεται μόνο στην πολωμένη σύγκρουση των «δύο κόσμων» των εκλογών του '85,¹⁴ αλλά αναπαράγεται και σε συγκυρίες κρίσης ή ακόμα και ευτελισμού της κανονιστικής και θεσμικής αξίας της πολιτικής. Η κάμψη των αντιδικτατορικών στάσεων στο εκλογικό σώμα του ΠΑΣΟΚ οφείλεται στην αύξηση των ποσοστών αμφίσημης στάσης (από, περίπου, 23% το 1985 σε 33% το 1990 και 1996), που είναι συναρτημένη με την αντίστοιχη αύξηση η οποία παρατηρείται στις κεντροαριστερές και «μεσαίες» θέσεις του άξονα Α-Δ, που

14. Η «ριζική αντίθεση» στο καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας θα θεωρηθεί έως ένα από τα τρία στοιχεία (μαζί με τον «αντιαμερικανισμό» και την αγνητική τοποθέτηση απέναντι σε εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου-ΣΕΒ) που συγκροτούν ιδεογραφικά τον «αντιδεξιό» πόλο το 1985· βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, στο ίδιο, σ. 209-210.

αποτελούν παγίως προνομαικά μαζικά στηρίγματα του ΠΑΣΟΚ.

Στη Ν.Δ., η πλειοψηφία σχηματίζεται σταθερά στην αμφίσημη στάση έναντι της δικτατορίας (ποσοστά από 47% έως 59%), με σημαντική παρουσία της φιλοδικτατορικής στάσης, ιδιαίτερα τις παραμονές των εκλογών του Νοεμβρίου 1989 και του Απριλίου 1990: τότε, το 1/3 του «ποσοστού εξουσίας» που συγκέντρωνε η συντηρητική παράταξη είχε θετική στάση έναντι της δικτατορίας. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει σε μακροσκοπικές τάσεις συγκρότησης της ιδεολογικής ταυτότητας της ελληνικής Δεξιάς –το εκλογικό σώμα της οποίας εξακολουθεί να εμφανίζει μια τονισμένη προς το δεξιό άκρο αυτοτοποθέτηση– και συναρτάται με το ζήτημα των στρατηγικών και των σχέσεων αυτού του χώρου με την άκρα Δεξιά.¹⁵ Πάντως, από τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η φιλοδικτατορική τάση, στον συντηρητικό χώρο, συναρτάται μόνο με τις περιόδους εκλογικής του συρρίκνωσης σε κάποιον οργανικότερο ιστορικό πυρήνα του.¹⁶

Ο βαθμός εγγύτητας/απόστασης των εκλογέων έναντι των συγκεκριμένων πολιτικών κομμάτων αποτελεί μία από τις μεταβλητές εμπειρικής προσέγγισης των χώρων που διαμορφώνονται στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού. Στο τελευταίο Διάγραμμα 5 του άρθρου αναδεικνύεται η σχέση ανάμεσα στη δικτατορία και τις διαιρέσεις αυτού του πεδίου: η *εγγύτητα* προς τη Νέα Δημοκρατία καταγράφεται στη φιλοδικτατορική και στην αμφίσημη στάση έναντι του στρατιωτικού καθεστώτος, ενώ η *απόσταση* από αυτήν προσιδιάζει στην αντιδικτατορική στάση, κατά τρόπο που ο διπολισμός Δεξιά-Αντιδεξιά να προσβάλλεται και σε μία από τις ιστορικές διαστάσεις του. Η πρωτική τάση που καταγράφεται στην ομάδα των φιλοδικτατορικών κατά το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, δε θέτει υπό αίρεση τη βασική δομή του Διαγράμματος 5, η οποία εκφράζεται και σε άλλες παραμέτρους μαζικών στάσεων.¹⁷

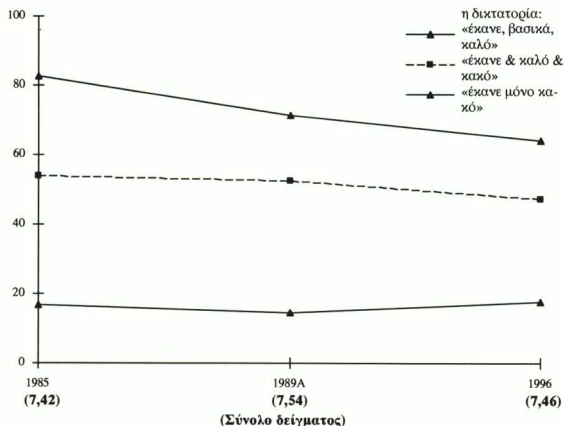
15. Είναι ενδεικτικό επ' αυτού ότι, στις εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1977, η κρίσιμη μάζα του εκλογικού ποσοστού της ακροδεξιάς «Εθνικής Παράταξης» προήλθε από ψηφοφόρους της Ν.Δ. του 1974· βλ. Χ. Ν. Γεωργαντίδης - Ηλ. Νικολακόπουλος, «Μετατοπίσεις ψήφων και μεταβολές στον εκλογικό χάρτη στις εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1977», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 1, 1978, σ. 49-54.

16. Σχετική είναι η παρατήρηση ότι, μετά τις εκλογές του '77 και ιδίως του '81, η Ν.Δ. οπισθοδρομεί σε «συνήθειες και νοοτροπίες του παρελθόντος και στείρες ιδεολογικές θέσεις»· βλ. Diamandouros (1984), *ό.π.*, σ. 67.

17. Στη 10βάθμια κλίμακα, η μέση τιμή συμπάθειας των φιλοδικτατορικών για τη Ν.Δ. βρίσκεται υψηλά και σε σημαντική απόκλιση από την αντίστοιχη τιμή του

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Στάσεις απέναντι στη δικτατορία και εγγύτητα προς τη Νέα Δημοκρατία*

* Ποσοστά στο σύνολο της κάθε μίας από τις τρεις στάσεις έναντι της δικτατορίας, που δήλωσαν ότι βρίσκονται «πολύ κοντά» και «κοντά» στη Ν.Δ.

Στο πλαίσιο του προϊόντος αντικομματισμού ή της αποστασιοποίησης του συνόλου της κοινής γνώμης από τα υφιστάμενα κόμματα, αυτή η πτωτική τάση μπορεί να υποδηλώνει μία πορεία αποξένωσης των φιλοδικτατορικών από τον ιστορικό συντηρητικό χώρο, που επί σειρά ετών έχει αποτελέσει τον κατεξοχήν φορέα της πολιτικής και ιδεολογικής διαμεσολάβησής τους.¹⁸

συνόλου της κοινής γνώμης (σε παρένθεση η μέση τιμή στο σύνολο): 8,35 (4,79) το 1985, 7,89 (5,17) τον Μάιο-Ιούνιο 1989, 6,17 (4,65) το 1996. Στους αντιδικτατορικούς οι μέσες τιμές είναι 3,11, 3,62 και 3,43, και στην ομάδα με αμφίσημη στάση έναντι της δικτατορίας 6,58, 6,22 και 5,52 – αντιστοίχως για τις τρεις περιόδους.

18. Μία ανάλυση των κλιμάκων συμπάθειας της έρευνας του 1985 με τη μέθοδο της αυτόματης ταξινόμησης εντόπισε τρεις ομάδες ψηφοφόρων της Ν.Δ., κοινό χαρακτηριστικό των οποίων ήταν τα χαμηλά έως οριακά ποσοστά συμπάθειας για τους ηγέτες της Αριστεράς και του Α. Κουτσόγωργα-εκφραστή της μανιχαϊ-

Συνοψίζοντας την παρουσίαση των ευρημάτων και τις επιμέρους υποθέσεις που διατυπώσαμε, το ερώτημα «τριάντα χρόνια μετά, η δικτατορία τι;» δεν μπορεί παρά να απαντηθεί με περαιτέρω υποθέσεις, στην κατεύθυνση μιας συστηματικότερης διερεύνησης, στο βαθμό που η δικτατορία θεματογραφείται με σταθερότητα και ευκρίνεια στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία. Παρίσταται σαν ένα στοιχείο της μεταδικτατορικής πολιτικής κουλτούρας, λειτουργώντας είτε ως προσθήκη και παρακολούθημα διαιρετικών τομών μακράς διάρκειας είτε ως αυτοτελές συντακτικό στοιχείο τους. Ταυτόχρονα, η δικτατορία φαίνεται να διαθέτει σχετική ανοχή στο χρόνο των συλλογικών στάσεων, τις οποίες αρθρώνει διακριτά μολονότι η ίδια δεν αρθρώνεται σε αυτόνομο πολιτικό χώρο αλλά απορροφάται ετερόνομα σε ιστορικούς σχηματισμούς και στις αντιθέσεις τους. Έτσι ίσως δε φθίρειται στις δουλείες του παρόντος, και γι' αυτό υπάρχει, χωρίς να φαίνεται. Από μία άλλη άποψη, η συνάρτηση της δικτατορίας με δομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαιρέσεις και διακρίσεις, μπορεί να της εξασφαλίζει μια θέση σε γενικότερα ιδεογραφικά σύνδρομα, πέραν του χειμαζόμενου τα τελευταία χρόνια Πολιτικού. Φορές-φορές, μάλιστα, εμφανίζεται ως δίδυμη εκδοχή της κρίσης του τελευταίου, είτε ως ρωμαλέα αυταρχική πρόσβλεψη είτε ως οργανικότατη έκφραση της απώλειας της ηθικής και κανονιστικής διάστασης της πολιτικής, της αποδιάρθρωσης, αλλά και του ευτελισμού της. Είναι τότε που η «μέση», η αμφίσημη στάση έναντι του καθεστώτος της 21ης Απριλίου βρίσκει περισσότερο έδαφος, αλλά ίσως χάνει και το όποιο ιδεολογικά αρθρωμένο νόημά της, στο βαθμό που μπορεί να είναι ένας αναδιπλασιασμός της μετριότητας που φέρει ο διάχυτος πλέον πολιτικός κυνισμός και η πολιτική αποξένωση της πλειοψηφίας. Η ανοχή έναντι της δικτατορίας που φαίνεται, σε μία πρωτογενή εμπειρική ανάγνωση, να κρύβει αυτή η «μέση» στάση, συστοιχείται προς την ωριμότητα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, δηλαδή προς τη δύναμη που αντλεί από την αδράνειά της.

κής αντίληψης για την πόλωση Δεξιάς-Αντιδεξιάς. Ενδιαφέρον έχει το ότι στην ομάδα που δε χαρακτηρίζεται ως αμιγώς «δεξιά» αλλά στην οποία κυρίαρχη είναι η ψήφος υπέρ της Ν.Δ., τα σύμβολα του αυταρχικού παρελθόντος (Γ. Παπαδόπουλος και τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος) αντιμετωπίζονται με «σχετική μετριοπάθεια». Βλ. Θ. Μπεχράκης - Ηλ. Νικολακόπουλος, «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: μία κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69 (Α), 1988, σ. 82-125.